

Emocjonalne krzywdzenie dzieci

W przeciwieństwie do wykorzystywania seksualnego czy fizycznego krzywdzenia dzieci, krzywdzenie emocjonalne długo nie było uznawane za problem wymagający działań profilaktycznych, raportowania, oceny i interwencji. Obecnie jest jednak zgoda, że krzywdzenie emocjonalne to zjawisko bardziej powszechne i poważne niż przypuszczano.

Artykuł przedstawia najważniejsze aspekty krzywdzenia emocjonalnego, a więc: definicje i cechy charakterystyczne tego zjawiska; jego skalę; cechy sprawców i ofiar tego rodzaju przemocy oraz krótko- i długookresowe skutki krzywdzenia emocjonalnego dzieci.

1. Wprowadzenie

Dzieci, młodzi ludzie i dorośli, którzy w przeszłości doznali jakiegokolwiek formy krzywdzenia, zawsze w pierwszej kolejności mówią o doświadczonej krzywdzie emocjonalnej i bólu psychicznym, a dopiero później wspominają o bólu fizycznym. Prawie wszystkie ofiary krzywdzenia opisują swój strach, lęk, samotność, brak wsparcia emocjonalnego, poczucie bycia ignorowanym, poniżanym, upokarzonym, przeświadczenie o byciu niekochanym i niechcianym oraz bezsilnym w konfrontacji z dręczącym rodzicem czy opiekunem. Znane powiedzenie: „słowa ranią równie mocno jak pięści” nabiera szczególnej wymowy, gdy krzywdzące słowa padają często i wypowiedzane są z premedytacją po to, aby zranić. Towarzyszące im gesty i ton głosu oraz sposób, częstotliwość i intensywność wypowiedzi w kontekście istniejących nieprawidłowych relacji, przekazują dziecku negatywny komunikat o byciu niekochanym, niechcianym czy niedocenianym. Niedostępność uczuciowa rodziców lub opiekunów oraz zachowania rodzicielskie nacechowane wrogo-

cią, odrzuceniem, chłodem, a także dużą dozą krytycyzmu — to wyznaczniki emocjonalnego krzywdzenia i zaniedbywania. Choć mamy tu do czynienia z rozpoznanymi problemami wskazującymi na krzywdzenie dziecka, wspomniany obszar pozostaje najtrudniejszy z punktu widzenia pomiaru i rzetelnej oceny, wymaga bowiem uwzględnienia zachowań rodziców oraz ich wpływu na dziecko (w tym prawdopodobnego długofalowego oddziaływania na rozwój, kompetencje i przystosowanie społeczne dziecka).

Krzywdzenie emocjonalne to dynamiczny konstrukt społeczny podlegający stałym zmianom. To co dziś uznajemy za emocjonalnie krzywdzące i uzasadniające interwencję, nie zostałyby za takie uznane ćwierć wieku temu, a w wielu krajach nawet dziś. Cechy krzywdzenia emocjonalnego pozostają w dużej mierze niedookreślone, co sprawia, że zjawisko to jest trudne do zdefiniowania w sensie operacyjnym.

Obecnie jest zgoda co do tego, że krzywdzenie emocjonalne to zjawisko bardziej po-

wszechne i poważne niż przypuszczano: jego oddziaływanie jest bardziej destrukcyjne niż efekty krzywdzenia fizycznego czy seksualnego. W ciągu ostatnich dekad po obydwu stronach Atlantyku zrealizowano wiele projektów, których celem było gromadzenie danych empirycznych i poszerzanie wiedzy teoretycznej na temat emocjonalnego krzywdzenia i zaniedbywania. Praktyka — choć nadal niepozbawiona trudności dotyczących alokacji środków i rozwiązań ochronnych — opiera się teraz na bardziej jednoznacznych zasadach i szerszej bazie dowodów (Brassard, Germain, Hart 1987; Doyle 1997; Glaser, Prior 2002; Iwaniec 2006).

Krzywdzenie emocjonalne nie jest zjawiskiem nowym. To problem obecny od lat. Choć wśród teoretyków, badaczy i praktyków panuje zgoda co do tego, że emocjonalne krzywdzenie i zaniedbywanie jest najpowszechniejszą formą krzywdzenia dzieci, obszar ten pozostaje najsłabiej zbadany i najmniej rozpoznany. Można śmiało stwierdzić, że badacze i praktycy stronią od tematu krzywdzenia emocjonalnego, ponieważ fizyczne oznaki jego występowania nie są natychmiast widoczne, a obserwowane upośledzenia rozwojowe i zaburzenia emocjonalne czy behawioralne mogą wynikać z innych przyczyn. Krzywdzenie emocjonalne zakłóca tworzenie bezpiecznego wzorca przywiązania (Egeland, Sroufe, Erickson 1983; Iwaniec 2006); dowodzi się też jego związku ze wzrostem poziomu agresji (Spillane–Grieco 2000), zaburzeniami łaknienia (Rorty, Yager, Rossots 1994), niską samooceną (Mullen, Martin, Anderson, Romans, Herbison 1996), zahamowaniem wzrostu fizycznego oraz samookaleczaniem (Iwaniec 1995). Mimo to krzywdzenie emocjonalne przez wielu jest wciąż postrzegane jako najmniej poważna forma krzywdzenia dzieci. Interwencję instytucji zajmujących się ochroną dziecka utrudnia konieczność pogodzenia sprzecznych interesów. Z jednej strony ko-

nieczne jest wzięcie pod uwagę praw dziecka, z drugiej — sfera prywatności rodziny powinna być chroniona przed ingerencją ze strony państwa, o ile nie istnieją dodatkowe przesłanki decydujące o konieczności takiej ingerencji. Pomimo tych trudności, liczba zarejestrowanych przypadków krzywdzenia emocjonalnego istotnie wzrosła w ostatnim dziesięcioleciu.

Opracowanie powszechnie uznawanej definicji emocjonalnego krzywdzenia i zaniedbywania pochłonęło już niemało wysiłku, niemniej jednak wiele problemów filozoficznych, naukowych, prawnych, politycznych i kulturowych wciąż pozostaje bez odpowiedzi (Hart, Brassard, Binggeli, Davidson 2002). Liczne nierozwiązane kwestie nie ułatwiają działań zmierzających do uzgodnienia definicji emocjonalnego krzywdzenia i zaniedbywania. Do opisu tej formy krzywdzenia stosuje się wciąż różnorodną terminologię, często wymiennie, mało precyzyjnie i bez stosownego uzasadnienia. Określenia wykorzystywane w tym kontekście to krzywdzenie psychiczne (Burnett 1993; O'Hagan 1995), znęcanie się psychiczne (Garbarino, Guttman, Seeley 1986), uraz psychiczny (Kavanagh 1982), okrucieństwo psychiczne (Navarre 1987) czy „morderstwo duszy” (Shengold 1989). Co więcej, niektórzy autorzy rozdzielają koncepcje krzywdzenia emocjonalnego i emocjonalnego zaniedbywania, zwracając uwagę na odmienne doświadczenia ofiar (Iwaniec, Herbert 1999). Kwestie definicyjne są niezmiernie istotne, pozwalają bowiem unikać nieporozumień w praktyce i działalności badawczej. Jasność i precyzja są w obydwu tych kontekstach kluczowe. Niektórzy autorzy zainteresowani tematem skupiają się przede wszystkim na „czynach sprawczych” (zaniechanie lub podjęcie działania), dla innych najistotniejsze jest to, co dzieje się z dzieckiem (English 1998; Evans 2002; Glaser 2002; Iwaniec 1995). Zaburzenia zachowania mogą ujawniać się u dziecka dopiero po pewnym czasie, przez

co ocena prawidłowości rozwoju jest utrudniona. Tylko nieliczni autorzy nawiązują do odczuwanego przez dziecko czy młodą oso-

bę natychmiastowego bólu, nieustającego napięcia, lęku, strachu i samotności bez możliwości ucieczki.

2. Cechy charakterystyczne

Najważniejsze cechy emocjonalnego krzywdzenia i zaniedbywania ujawniają się w charakterze i jakości relacji i interakcji pomiędzy krzywdzonym emocjonalnie dzieckiem, a krzywdzącym rodzicem lub opiekunem. Jeśli interakcje dziecka i opiekuna długofalowo opierają się na wrogości, lekceważeniu, krytyce czy obojętności, relacja dziecko–opiekun staje się trwale nieprzyjazna, brak w niej ciepła, bezpieczeństwa, poczucia przynależności; charakter takiej relacji jest generalnie negatywny. Krzywda emocjonalna jest wówczas wynikiem kumulacji bolesnych doświadczeń, wywołujących lęk, poniżających i niezrozumiałych zachowań opiekuna w stosunku do dziecka, powtarzanych regularnie i nierównoważonych chroniącą relacją z inną istotną osobą (lub osobami) — w takim ujęciu uwzględniamy zachowania opiekuna przyjmujące postać zaniechania lub aktywnego działania, ale bierzemy także pod uwagę perspektywę uczuć, mówimy więc o emocjonalnym krzywdzeniu i zaniedbywaniu.

Nie ma wątpliwości co do tego, że krzywdzenie emocjonalne to swego rodzaju kontinuum: niektóre czyny lub zachowania uznawane są za stosunkowo łagodne i zdarzają się sporadycznie, inne bywają ciężkie i wyjątkowo destrukcyjne. Należy pamiętać, że odosobnione incydenty czy serie niewłaściwych zachowań same w sobie nie świadczą o występowaniu relacji krzywdzącej emocjonalnie. Aby dane zachowanie uznać za krzywdzące emocjonalnie, musi się ono powtarzać regularnie w dłuższej perspektywie czasowej, przez co staje się dominującą cechą danej relacji; charakterystyczną dla jej całości, a nie tylko określonych okoliczności.

Krzywdzenie emocjonalne należy też rozważać z uwzględnieniem kontekstu kulturowego i historycznego. Środowiskowe normy określające właściwe bądź nieodpowiednie zachowania opiekuna podlegają stałej ewolucji. Jak zauważono powyżej — postawy opierające się na zawstydzaniu dziecka, krytykowaniu czy umniejszaniu jego osiągnięć to w niektórych społecznościach słuszne i dopuszczalne sposoby dyscyplinowania, skłaniające do przestrzegania norm i spełniania przez dziecko oczekiwań. Kolejną istotną kwestią jest fakt, że krzywdzenie emocjonalne łączy w sobie działania oraz zaniechanie działań: jego charakter jest więc równocześnie aktywny i pasywny.

Kolejnym istotnym elementem wszystkich definicji krzywdzenia emocjonalnego jest spostrzeżenie, że krzywdzące zachowanie lub zaniechanie nie musi być intencjonalne: niektórzy rodzice nie zdają sobie w ogóle sprawy, że wyrządzają dziecku krzywdę. Nadopiekuńczość czy nierealistyczne oczekiwania w stosunku do dziecka to doskonałe przykłady postaw świadczących o tym, że rodzic może nie być świadomy krzywdy wyrażanej dziecku.

Krzywdzenie emocjonalne może przybierać postać wrogich słów, gniewnych gestów, długotrwałego ignorowania czy negatywnego traktowania. Rodzice lub opiekunowie, którzy stale krytykują dziecko, zawstydzają je, karzą, straszą, ośmieszają, upokarzają, poniżają, wywołują w nim strach i lęk, nigdy nie są zadowoleni z jego zachowania — krzywdzą je emocjonalnie. Takie zachowania tworzą bariery emocjonalne pomiędzy dzieckiem a opiekunem, uniemożliwiając tym samym powstanie

opartego na pozytywnych emocjach związku i poczucia bezpieczeństwa (Iwaniec 2004). Także zachęcanie dziecka do angażowania się w zachowania nieakceptowane społecznie (takie jak picie alkoholu, zażywanie narkotyków czy kradzieże) wpływa na dziecko destrukcyjnie, a tym samym może być uznane za krzywdzenie emocjonalne. Podobnie wygląda sytuacja w przypadku przemocy w rodzinie czy ekspozycji

dziecka na sytuacje przerażające i wywołujące lęk. Dzieci bywają zmuszane do obserwowania przemocowych zachowań opiekuna, ma to wzbudzać strach i zmuszać do posłuszeństwa. Zmuszanie dziecka do przyglądania się zabijaniu ukochanego domowego zwierzątka czy niszczeniu ulubionej zabawki to przykłady takich głęboko krzywdzących i zdecydowanie destrukcyjnych zachowań.

3. Definicja i typologia zachowań krzywdzących emocjonalnie

Najbardziej rozpowszechniony jest typologiczny podział **krzywdzenia emocjonalnego** autorstwa Garbarino i wsp. (1986) oraz Hart, Germain i Brassard (1987). Sposób klasyfikacji zaproponowany przez tych badaczy był następnie przejmowany i adaptowany przez wielu teoretyków i praktyków, a obecnie stanowi podstawę większości oficjalnych definicji i wytycznych obowiązujących w Stanach Zjednoczonych i innych krajach. Definicja amerykańska różni się nieco w poszczególnych stanach, ale ta najpowszechniej uznawana i stosowana została zawarta w dokumencie *Guidelines for the Psychosocial Evaluation of Suspected Psychological Maltreatment in Children and Adolescence (Wytyczne dotyczące oceny psychospołecznej w przypadkach podejrzanego krzywdzenia psychicznego dzieci i młodzieży)* wydanym przez American Professional Society on Abuse of Children (Amerykańskie Stowarzyszenie Profesjonalistów Przeciwdziałających Krzywdzeniu Dzieci, APSAC 1995).

Krzywdzenie psychiczne oznacza powtarzający się wzorec zachowań opiekuna lub skrajnie drastyczne wydarzenie (lub wydarzenia), które wywołują u dziecka poczucie, że jest nic nie warte, złe, niekochane, niechciane lub zagrożone, i że jego osoba ma wartość tylko wtedy, gdy zaspokaja potrzeby innych. Krzywdzenie takie obej-

muje: 1) odtrącanie, 2) zastraszanie, 3) izolowanie, 4) wyzyskiwanie/deprawowanie, 5) brak reakcji emocjonalnej oraz 6) zaniedbywanie rozwoju umysłowego, opieki medycznej i nauki.

Terminy te wymagają definicji:

- 1) **odtrącanie** — może przyjmować postać zachowań werbalnych lub niewerbalnych, jest to na przykład umniejszanie wartości dziecka, upokarzanie go czy wyśmiewanie, ogólne poniżanie, odrzucenie lub porzucenie;
- 2) **zastraszanie** — to działania polegające na stawianiu dziecka w niebezpiecznej sytuacji; grożenie dziecku albo osobie czy rzeczy, na której dziecku zależy; tworzenie atmosfery strachu;
- 3) **izolowanie** — nakładanie na dziecko surowych ograniczeń, uniemożliwianie interakcji społecznych właściwych na jego etapie rozwoju, oddzielanie dziecka od reszty rodziny;
- 4) **wyzyskiwanie/deprawowanie** — nakłanianie dzieci do przejmowania niewłaściwych i/lub antyspołecznych zachowań lub postaw, takich jak kradzieże, przemoc werbalna w stosunku do innych, włamanie, krzywdzenie osób starszych lub młodszych dzieci;
- 5) **brak reakcji emocjonalnej** — niedostępność emocjonalna, ignorowanie dziecka, niewyrażanie uczuć, dystans fizycz-

ny i emocjonalny, ignorowanie wyrażanych przez dziecko potrzeb ciepła i serdeczności;

- 6) **zaniedbywanie rozwoju umysłowego, opieki medycznej i nauki** — ignorowanie potrzeb dziecka w zakresie jego zdrowia psychicznego i fizycznego oraz rozwoju kognitywnego.

Iwaniec (1995) definiuje krzywdzenie emocjonalne z punktu widzenia jego efektów jako:

„Wrogie lub obojętne zachowania rodzicielskie, które (jeśli są nasilone i długotrwałe) prowadzą do obniżenia samooceny dziecka, umniejszają jego poczucie sukcesu, ograniczają poczucie przynależności, utrudniają zdrowy i sprawny rozwój emocjonalny oraz wyzwalają różnorodne problemy emocjonalne”.

Należy tu podkreślić, że doświadczenie jednej lub kilku powyższych kategorii złego traktowania może mieć różny wpływ na dziecko, zależnie od etapu rozwojowego, na którym się znajduje. Na przykład niedostateczna stymulacja w wieku niemowlęcym może skutkować spowolnieniem rozwoju intelektualnego, językowego i społecznego, natomiast w wieku dziecięcym lub na etapie pokwitania oddziaływanie to będzie mniej istotne. Z kolei pozbawienie nastolatka możliwości tworzenia bliskich więzi z rówieśnikami, izolowanie go od grupy rówieśniczej jest na tym etapie życia dziecka szczególnie szkodliwe rozwojowo i emocjonalnie krzywdzące. W najszerszym ujęciu, skutkiem maltretowania emocjonalnego jest wpojenie dziecku przekonania, że jest nic nie warte, że jest ciężarem, jest złe, niekochane, niechciane, zagrożone, a jego wartość ogranicza się tylko do zaspokajania cudzych potrzeb.

Kategorie krzywdzenia emocjonalnego zaproponowane przez Hart i wsp. nie są jednak powszechnie akceptowane w powyż-

szej formie. Glaser i Prior (2002) na przykład przekonują do alternatywnego spojrzenia na definicję krzywdzenia emocjonalnego. Reagując na ograniczenia definicji skupiających się na zachowaniu opiekuna, autorzy proponują koncepcję przyjmującą za główny punkt odniesienia psychospołeczne funkcjonowanie dziecka. Ich zdaniem, koncentracja na potrzebach dziecka pozwala uwzględnić takie działania opiekuna, które są faktycznie krzywdzące emocjonalnie i relewantne w sytuacji konkretnego dziecka, ale zostałyby pominięte przez systemy klasyfikacji opierające się wyłącznie na zachowaniach rodzicielskich.

Glaser i Prior (2002) proponują następujące kategorie niewłaściwego traktowania:

- 1) niedostępność uczuciowa, brak reakcji emocjonalnej, zaniedbywanie (kwestie związane z zaniechaniem działania);
- 2) przypisywanie dziecku negatywnych cech i jego błędna ocena (na przykład odrzucenie, oczernianie dziecka, wrogość, wpajanie dziecku, że jest niewarte miłości);
- 3) interakcje niesprzyjające rozwojowi dziecka lub niedopasowane do poziomu rozwoju (w tym nierealistyczne oczekiwania, nadopiekuńczość, ekspozycja na zdarzenia traumatyczne);
- 4) niedostrzeganie bądź nieuznawanie indywidualności dziecka i jego odrębności psychicznej (na przykład wykorzystywanie dziecka do zaspokajania potrzeb psychologicznych rodzica, nieumiejętność dostrzeżenia sytuacji dziecka i odróżnienia jej od przekonań dorosłego);
- 5) utrudnianie adaptacji społecznej dziecka (w tym wpajanie postaw antyspołecznych; deprawowanie; brak właściwej stymulacji poznawczej i możliwości uczenia się poprzez doświadczenie; angażowanie dzieci w działalność przestępczą).

4. Identyfikacja i częstość występowania

Krzywdzenie emocjonalne rani serce i niszczy duszę. Jak rak, większości dzieła zniszczenia dokonuje w środku. I jak rak, nieleczone może dawać przerzuty. (Vachss 1994)

O krzywdzeniu emocjonalnym mówi się często: „ukryta forma krzywdzenia” albo „nieuchwytnie przestępstwo”, jest to bowiem najtrudniejsza w identyfikacji postać krzywdzenia. Jak już wcześniej zaznaczono, maltretowanie psychiczne nie pozostawia widocznych śladów czy blizn, częstokroć brak też jednoznacznej intencji wyrządzenia dziecku krzywdy. Co więcej: sugeruje się, że dzieci przyzwyczajają się do doświadczanego traktowania i rzadko opowiadają innym o swoim nieszczęściu (Iwaniec 1995; 2003). Fizyczne oznaki krzywdzenia psychicznego — poza brakiem prawidłowego rozwoju i wzrostu pozbawionym tła organicznego — są trudne do wyodrębnienia, a opóźnienia rozwoju społecznego, emocjonalnego i kognitywnego stają się ewidentne na późniejszych etapach życia dziecka (Department of Health and Human Service 1999). Wymienione czynniki nie tylko komplikują ocenę częstości krzywdzenia psychicznego, ale utrudniają też praktykom działania interwencyjne. Opóźniona identyfikacja problemu oznacza, że „dzieci są dłużej ekspozowane na krzywdzenie i zaniedbywanie, a wzorce interakcji zostają im silniej wpojone i stają się trudniejsze do wykorzenia” (Glaser 2002).

W 2002 roku w Anglii 18% (i 14% w Irlandii Północnej) dzieci i młodzieży wprowadzanych do Rejestru Ochrony Dziecka (ang. *Child Protection Register*) rejestrowano w kategorii obejmującej wyłącznie krzywdzenie emocjonalne. Choć są to zapewne statystyki w ogromnym stopniu niedoszacowane (bo tylko niewielki odsetek spraw staje się przedmiotem zainteresowania władz), liczba przypadków w tej kategorii stale roś-

nie, podczas gdy w pozostałych kategoriach krzywdzenia dzieci maleje.

Co zrozumiałe, wskaźniki częstości różnią się w zależności od regionu, ale także zależnie od wykorzystanej definicji krzywdzenia emocjonalnego i metod służących do jego oceny i pomiaru. Amerykańskie statystyki dotyczące krzywdzenia dzieci sugerują, że w USA mniejszy odsetek dzieci pojawia się w systemie w związku z samym tylko krzywdzeniem psychicznym. Statystyki za rok 1999 wskazują, że 51% dzieci krzywdzonych doświadczyło zaniedbywania, 26% doznało krzywdzenia fizycznego, 10% to ofiary wykorzystywania seksualnego, a zaledwie 4% to dzieci krzywdzone emocjonalnie. Poszczególne stany i lokalne służby zajmujące się ochroną dzieci opierają się na różnych roboczych definicjach i stosują odmienne praktyki, co po części może wyjaśniać takie stosunkowo niskie wskaźniki dotyczące krzywdzenia emocjonalnego. Opinię taką potwierdzają obserwacje zawarte w pracy Binggeli i wsp. (2001). Autorzy przeprowadzili szeroko zakrojony przegląd literatury oceniającej skalę krzywdzenia psychicznego w Stanach Zjednoczonych. Na tej podstawie wnioskuje, że motyw ten powraca w historiach z dzieciństwa ponad jednej trzeciej dorosłych Amerykanów.

W toku retrospektywnego badania przeprowadzonego przez NSPCC w Wielkiej Brytanii, na próbie 2 869 osób w wieku 18–24 lat, przeanalizowano doświadczenia badanych związane z krzywdzeniem i zaniedbywaniem w dzieciństwie. Zbierano też dane dotyczące najczęściej zgłaszanych form krzywdzenia emocjonalnego. Najpowszechniejszą formą krzywdzenia okazało się „zastraszenie” (34%), obejmujące groźby pod adresem dziecka lub jego bliskich oraz straszenie odsłaniem dziecka z domu. Kolejne miejsce zajmowała „dominacja i kontrola psychiczna” — włączono tu zachowania związane z izo-

lowaniem dziecka, próby kontroli jego sposobu myślenia. 18% respondentów wspominało upokarzanie i działania obniżające samoocenę dziecka, a 17% zgłaszało tzw. krzywdzenie psychofizyczne. W tej kategorii mieszczą się akty fizyczne, których głównym rezultatem jest ból emocjonalny, a nie fizyczny (Cawson i wsp. 2001). Także Glaser i Prior (1997)

— analizując historie 94 dzieci, które znalazły się w Rejestrze Ochrony Dziecka z powodu krzywdzenia emocjonalnego — stwierdzili, iż najczęstsze było zaniedbywanie pod postacią odrzucenia i emocjonalnej niedostępności rodziców. Autorzy stwierdzają, że znaczny odsetek dzieci doświadcza więcej niż jednej formy krzywdzenia emocjonalnego (41%).

5. Rodzicielstwo krzywdzące emocjonalnie

Krzywdę emocjonalną może u dziecka wywołać wrogość werbalna; oczernianie; nierealistyczne oczekiwania; zastraszanie i wywoływanie lęku związanego z porzuceniem; odrzucenie; ekspozycja na przemoc domową; pozbawienie miłości, uwagi i właściwej stymulacji oraz nadmierna kontrola nad dzieckiem (w tym nadopiekuńczość).

Zdecydowana większość rodziców krzywdzących emocjonalnie wykazuje w stosunku do dziecka generalnie negatywne nastawienie, postrzega je jako niewdzięczne, niedające powodów do radości i niezachęcające do wspólnego spędzania czasu. Swoje negatywne odczucia rodzice wiążą z trudnymi zachowaniami dziecka i problematycznymi reakcjami na stosowane metody wychowawcze. Ogólny charakter postaw rodzicielskich w stosunku do dzieci w rodzinach krzywdzących (w szczególności w przypadkach krzywdzenia emocjonalnego) można określić jako negatywny. Postrzeganie dziecka jest w najlepszym razie obojętne, w najgorszym — pełne wrogości lub odrzucające. Rodzice nierzadko odbierają swoje dzieci jako złe, intencjonalnie niegrzeczne, z premedytacją starające się rodzica zranić lub zirytować. Reagują więc na nie werbalnymi wybuchami, używają obraźliwego i raniącego języka, stosują groźby wywołujące u dziecka strach i lęki, dystansują się fizycznie i emocjonalnie, tworząc tym samym uczuciową próżnię, powodując izolację społeczną i samotność, która z kolei niszcząco wpływa

na wzrost, rozwój i funkcjonowanie dziecka. Rodzice, którzy długotrwale traktują dziecko w ten sposób nieodmiennie niszczą jego samoocenę, obniżają poczucie sukcesu i kompetencji społecznych, zmniejszają poczucie przynależności i bezpieczeństwa, uniemożliwiają zdrowy i sprawny rozwój i — mówiąc najogólniej — sprawiają, że życie dziecka jest bolesne i nieszczęśliwe (Iwaniec 2006, 1997; Iwaniec, Herbert 1999).

Aby zrozumieć, dlaczego niektórzy rodzice nie potrafią nawiązać z dzieckiem więzi emocjonalnej i zbudować satysfakcjonującej relacji, należałoby się przyjrzeć wynikom badań, jak i doświadczeniom praktycznym. Jedną z najczęściej pojawiających się obserwacji — powtarzaną w licznych źródłach dotyczących krzywdzenia dzieci — jest spostrzeżenie, że rodzice krzywdzący często sami w dzieciństwie byli krzywdzeni. Rodzice, którzy jako dzieci doznali emocjonalnego krzywdzenia i zaniedbywania opierają swoje strategie wychowawcze na modelu rodzicielstwa zimnego, z dystansem i rezerwą, pozbawionego wrażliwości i wspierającej reakcji emocjonalnej na wszystkich obszarach życia dziecka. Jakość rodzicielstwa odzwierciedla często doświadczenia rodziców z ich okresu dziecięcego. Rodzicom takim nierzadko brak podstawowej wiedzy o potrzebach rozwojowych dziecka i umiejętnościach, które pozwoliłyby zapewnić dziecku szczęśliwe i satysfakcjonujące życie. Często jest tendencja do kopiowania zachowań

stosowanych wcześniej przez własnych rodziców albo członków społeczności, w której żyli w dzieciństwie. Niektórzy nie mieli po prostu okazji doświadczyć i nauczyć się wspierającego emocjonalnie rodzicielstwa. Nie oznacza to rzecz jasna, że wszystkie dzieci krzywdzone psychicznie wyrosną na krzywdzących rodziców; wiele ofiar emocjonalnego maltretowania mogłoby posłużyć za doskonały przykład odporności i świadectwo determinacji z jaką chcą zmienić swoje życie i sprawić, by ich metody wychowawcze były lepsze (Clarke, Clarke 2000; Doyle 2001; Iwaniec 2000; 2006).

Badania wskazują, że w grupie matek krzywdzących emocjonalnie szczególną rolę mogą odgrywać dwa rodzaje doświadczeń wyniesione z domu rodzinnego: analizując populację holenderskich dzieci przyjmowanych do szpitala, Lesnik-Oberstein, Koers i Cohen (1995) wykazali, że matki krzywdzące w porównaniu z niekrzywdzącymi opisują swoje relacje z własnymi rodzicami jako mniej uczuciowe, częściej doświadczały braku ciepła i były nadmiernie kontrolowane przez ojców. Praca autorstwa Hemenway, Solnick i Carter (1994), oceniająca poziom agresji słownej doświadczanej przez rodziców w dzieciństwie i używanej obecnie w stosunku do własnych dzieci, ujawniła, że rodzice, na których w dzieciństwie codziennie podnoszono głos częściej krzyczą na własne dzieci niż osoby, którym rzadziej zdarzało się doświadczać słownej agresji rodziców.

Iwaniec (2004), w pracy oceniającej dzieci z ciężkimi zaburzeniami wzrostu i rozwoju, zauważa, że wiele matek w interakcji z dzieckiem okazywało wrogość, przebywanie z dzieckiem nie sprawiało im przyjemności. Wrogość przybierała formę krzyku, ignorowania potrzeb dziecka czy okrutnego karania (np. zamykanie dziecka w pokoju, pozbawianie przysmaków czy odnoszenie się do dziecka w sposób obraźliwy). Ponadto, 70% rodziców wykazywało niedostępność emo-

cjonalną i wpałało dzieciom, że nie zasługują na kontakt z rodzicami ani na ich miłość. Co ciekawe, 60% matek twierdziło, że przez całe życie ich relacje z rodzicami (w szczególności z matkami) były bardzo złe; mówiły, że w dzieciństwie czuły się niekochane, ignorowane, pozbawione wsparcia ze strony matki, a czasem także ojca. Relacje pomiędzy rodzicami także były problematyczne, pozbawione ciepła, poczucia wspólnoty i serdeczności. W 60% przypadków relacja i interakcja ojciec-dziecko okazywała się znacznie lepsza, w niektórych sytuacjach równoważąc niedostępność emocjonalną matki.

Erickson, Egeland i Pianta (1989), w longitudinalnym badaniu obejmującym grupę 250 dzieci, wykazują, że rodzice z grupy ryzyka borykają się z problemami wychowawczymi, które skutkują różnymi rodzajami krzywdzenia. Autorzy podkreślają, że dzieci zaniedbywane emocjonalnie miały niedostępnych uczuciowo rodziców, przy czym matki utrzymywały na ogół dystans i nie reagowały na potrzeby emocjonalne dziecka ani sygnały świadczące o jego krzywdzie. W interakcji matka-dziecko brakowało poczucia przyjemności i zadowolenia, a relację tę opisywano jako mechaniczną i rutynową. Matki niedostępne emocjonalnie cechowało większe napięcie, częściej wykazywały objawy depresyjne, złość czy niepewność. U dwóch trzecich zaniedbywanych dzieci w wieku 1 roku wzorzec przywiązania klasyfikowano jako typ lękowy. W wieku 2 lat dołączał niski poziom entuzjazmu, wysoki poziom frustracji, nasilenie złości i brak posłuszeństwa. W 54. miesiącu życia obserwowane dzieci miały też problemy z kontrolą impulsów, wykazywały dużą zależność od nauczycieli, przejawiały zachowania zabiegające o uwagę i zachowania destrukcyjne.

W postępowaniu rodziców (głównie matek) emocjonalnie krzywdzących i zaniedbujących swoje dzieci udało się wyodrębnić kilka innych zachowań i cech, powtarzających

się w tym kontekście w miarę jednorodnie. Czynniki indywidualne, takie jak słaba kontrola impulsów, niska samoocena, izolacja społeczna, przemoc w rodzinie, uzależnienia czy problemy psychiczne, mogą tu odgrywać istotną rolę. W tej ostatniej grupie zwraca się w szczególności uwagę na zaburzenia lękowe, depresję, próby samobójcze

i stres (Black, Smith Slep, Heyman 2001; English 1998; Evans 2002; Kairys i wsp. 2002; Tomison, Tucci 1997). Schorr (2002) podkreśla też znaczenie czynników rodzinnych oraz sytuacji, które mogą zwiększać ryzyko emocjonalnego krzywdzenia i zaniedbywania dzieci (np. spór rozwodowy rodziców, nieplanowane czy niechciane ciążę).

6. Cechy emocjonalnie krzywdzonych i zaniedbywanych dzieci

Wpływ krzywdzenia emocjonalnego będzie się objawiał zupełnie inaczej w przypadku niemowlęcia, inaczej u starszego dziecka, inaczej u nastolatka. Zaniedbywane uczuciowo lub odrzucone niemowlęta często przestają się właściwie rozwijać i rosnąć; przedszkolaki wykazują opóźnienia rozwojowe i problemy emocjonalne/behawioralne; w starszym wieku dziecięcym dochodzą do tego trudności adaptacyjne w szkole i słabe wyniki w nauce; w wieku młodzieńczym obserwowane są natomiast liczne zachowania antyspołeczne, zaburzenia tożsamości i trudności w budowaniu relacji. Z punktu widzenia osób pracujących z krzywdzonymi psychicznie dziećmi i młodzieżą, są to niepokojące sygnały, szczególnie wyraźne u dzieci odrzuconych, straszonych, oczernianych i zastraszanych.

W wyniku długotrwałego strachu i lęku, u dużej części dzieci dochodzi do różnorodnych zaburzeń psychosomatycznych, takich jak: zaburzenia snu, bóle, wymioty i biegunka, zaburzenia łaknienia, ogólnie pogorszone samopoczucie. Tego rodzaju objawy nierzadko dotyczą dzieci regularnie ekspozowanych na przemoc w rodzinie albo zastraszanych. W populacji dzieci maltretowanych psychicznie często występują też problemy z nietrzymaniem stolca, nocnym moczeniem i zaburzonymi zachowaniami higienicznymi, np. celowe oddawanie moczu czy rozsmarowywanie kału na łóżku, ścianach, meblach, zabawkach, nietrzymanie

stolca i moczenie się w szkole. Tego rodzaju zachowania sugerują, że dziecko jest nieszczęśliwe, boryka się z wewnętrznymi niepokojami lub stresem. Mogą być formą agresywnego odwetu na osobach krzywdzących dziecko na co dzień. Mogą też wskazywać na opóźnienie rozwojowe wynikające z rozstroju emocjonalnego — istotnym czynnikiem bywa wówczas oparta na karach nauka korzystania z toalety. Nietrzymanie kału w szkole jest szczególnie problematyczne, ponieważ dzieci dotknięte tym zaburzeniem postrzegane są przez rówieśników jako brudne i odrażające, ich obecność w klasie nie jest też przyjemna dla nauczycieli. Takie dzieci bywają izolowane, bo rówieśnicy nie chcą koło nich siadać ani bawić się z nimi po lekcjach (Iwaniec 2004; Skuse i wsp. 1996). U dzieci krzywdzonych psychicznie często obserwowane są zachowania destrukcyjne i zabiegające o uwagę, nierzadkie są też problemy z długotrwałą koncentracją uwagi; dzieci takie są wycofane, nerwowe, przygnębione, zachowują dystans. Od czasu do czasu stwierdzany jest też mutyzm wybiórczy, w szczególności wśród dzieci odrzucanych i poniżanych (Sluckin 2000).

Niska samoocena i przeświadczenie o braku własnej wartości wpływają na stosunek do przedmiotów: zabawki, książki i ubrania bywają przez dzieci niszczone. Głębokie poczucie nieszczęścia i zagubienia skłania też niektóre ofiary krzywdzenia do samookaleczenia — cięcie się, drapanie, uderzanie

głową to stosunkowo częste objawy u dzieci maltretowanych. Ucieczki z domu, wachanie kleju czy zażywanie substancji zabronionych to zachowania stwierdzane u dzieci w wieku szkolnym i w wieku dojrzewania. Nierzadkim problemem są też kłamstwa i wypieranie się określonych zachowań (nawet stosunkowo drobnych), przez co dziecko stara się uniknąć kary (bądź domniemanej kary), krytyki lub upokorzenia. Okradanie rodziców i rówieśników w szkole, kradzieże sklepowe, kradzież przedmiotów całkowicie dla dziecka bezużytecznych (np. wieszaków na ubrania, ściereczek) to wołanie o pomoc i uwagę. Zachowując się w ten sposób, dziecko próbuje rozwiązać problem, ale ponieważ nie ma zaufania do dorosłych, a często brakuje mu też umiejętności poznawczych, nie potrafi zrobić tego w sposób odpowiedni. Nieliczne ofiary krzywdzenia emocjonalnego cofają się rozwojowo do zachowań właściwych niemowlęciu: zaczynają ssać kciuk, kiwać się rytmicznie albo używać mowy dziecięcej. Obcowanie z ośmio- lub dziewięciolatkiem, który czuje się tak zestresowany i nieszczęśliwy (bo rodzice uparcie nie okazują mu uwagi ani uczucia), że cofa się do okresu niemowlęcego, jest niezwykle trudne

i obciążające. Z reguły takie zachowanie generuje tylko jeszcze więcej gniewu i niechęci po stronie opiekunów, którzy widzą w nim manipulację mającą na celu przyciągnięcie uwagi, a nie rzeczywistą potrzebę uwagi i uczucia.

U niektórych dzieci zamęt emocjonalny przyjmuje postać przedziwnych zachowań żywieniowych, tj.: przejadanie się, gromadzenie jedzenia, wstawanie w nocy i poszukiwanie żywności, wyjadanie rzeczy ze śmietników, zjadanie przedmiotów niejadalnych, zebranie o jedzenie od obcych, stałe skupienie na temacie jedzenia. Dzieci dotknięte takim problemem jedzą na pocieszenie, ale fizycznie na tym jedzeniu nie korzystają. Można przypuszczać, że kalorie pochłaniane są w tej sytuacji przez stres. Inne dzieci z kolei, pod wpływem emocjonalnych zawirowań tracą apetyt i wykazują skłonności anorektyczne.

Przeprowadzona przez autorkę analiza 72 zarejestrowanych przypadków krzywdzenia emocjonalnego oczekujących na rozpatrzenie w sądzie pozwoliła wyodrębnić najczęstsze zachowania problemowe występujące u dzieci krzywdzonych emocjonalnie.

7. Konsekwencje rodzicielstwa krzywdzącego emocjonalnie

Krzywdzenie emocjonalne to nie krótkotrwały kryzys w życiu dziecka. Reakcja na maltretowanie psychiczne w dzieciństwie obejmuje liczne wczesne nieswoiste następstwa psychologiczne, fizyczne i behawioralne, których konsekwencją są niewłaściwe ścieżki rozwoju kognitywnego i emocjonalnego. W przeszłości trudno było wypracować konsensus dotyczący skutków krzywdzenia emocjonalnego, ponieważ niewiele inicjatyw badawczych oddzielnie analizowało efekty tej formy krzywdzenia. Wielu badaczy ma też skłonność do skupiania się na konkretnych, niepełnych aspektach tego

problemu (Malo, Moreau, Chamberland, Leveille, Roy 2004). Co więcej, maltretowanie psychiczne to temat znacznie bardziej ulotny niż inne formy krzywdzenia. Problem jest niedostatecznie często zgłaszany, ukryty za innymi rodzajami krzywdzenia i rzadziej niż inne patologie staje się przedmiotem dochodzenia służb ochrony dziecka (Gracia 1995). Tym niemniej, w ostatnim czasie coraz więcej badań skupia się na porównaniu wpływu krzywdzenia emocjonalnego z innymi formami krzywdzenia (np. Ney, Fung, Wickett 1994; Rodgers i wsp. 2004).

Wszystkie formy krzywdzenia zawierają element krzywdy emocjonalnej (Lynch, Browne 1997). Badania wskazują jednak, że maltretowanie psychiczne, któremu nie towarzyszą inne postaci krzywdzenia jest szczególnie obciążające (Hart, Binggeli, Brassard 1998). Egeland i współpracownicy zaobserwowali wręcz, że niedostępność emocjonalna rodziców to najbardziej szkodliwa forma krzywdzenia spośród wielu jego przeanalizowanych rodzajów (Egeland, Stroufe, Erickson 1983; Egeland, Erickson 1987; Iwaniec 2006). Wiąże się bowiem z bardzo poważnym utrudnieniem rozwoju dziecka, karząc pozytywne i normalne zachowania (takie jak uśmiech czy eksplorowanie otoczenia), zniechęcając do wczesnego przywiązania, obniżając samoocenę i hamując rozwój umiejętności interpersonalnych niezbędnych do właściwego funkcjonowania poza rodziną (Garbarino, Eckenrode, Bolger 1997; Glaser 2002).

W toku wielu projektów badawczych opisywano potencjalne krótko- i długofalowe negatywne konsekwencje krzywdzenia emocjonalnego w kontekście późniejszego funkcjonowania dziecka (np. Brassard, Germain, Hart 1987; Doyle 1997; Iwaniec, Herbert, Sluckin 2002; Glaser, Prior 2002; Thoburn i wsp. 2000). Ta forma krzywdzenia jest szczególnie niebezpieczna jeśli chodzi o kształtowanie kompetencji dziecka na wielu obszarach, w tym w kontekście komunikacji werbalnej i niewerbalnej, cierpliwości, umiejętności wyznaczania celów i rozwoju ego pod kątem pewności siebie i poczucia bezpieczeństwa (Garbarino i wsp. 1997). Wykazano, że w konsekwencji krzywdzenia obserwuje się wycofanie, słabsze wyniki w nauce, niestabilność emocjonalną (Hart, Brassard, Karlson 1996); trudności z przystosowaniem społecznym, problemy interpersonalne, utrudnione budowanie bezpiecznego przywiązania (Farber, Egeland 1987; Egeland i wsp. 1983), zahamowanie wzrostu fizycznego oraz zachowania samokrzywdzące (Iwaniec 1995).

Wyniki prac badawczych wskazują też, że krzywdzenie psychiczne wywiera szczególnie negatywny wpływ na samoocenę dziecka (Mullen, Martin, Anderson i wsp. 1996). Wiąże się to z faktem, że oddziałuje ono bezpośrednio na poczucie własnej wartości dziecka internalizującego ciągłą krytykę (Briere, Runtz 1990; Morimoto, Sharma 2004). Niska samoocena to z kolei kluczowy czynnik decydujący o rozwoju wielu różnych zaburzeń. DeRobertis (2004) na przykład wskazuje, że długotrwałe maltretowanie psychiczne przez matkę jest źródłem silnego wstydu, przekonania o byciu bezwartościowym i niedającym się do niczego, towarzyszy temu niezadowolenie z siebie i bezsilność. Takie uczucia z kolei determinują niską samoocenę, skłonność do agresji, gniewu skierowanego przeciwko sobie oraz pesymistycznego oglądu przeszłości.

Wykazano, że maltretowanie emocjonalne odgrywa kluczową rolę w rozwoju zaburzeń łaknienia (Rorty, Yager, Rossotto 1994; Iwaniec 2004). Kent, Waller i Dagnan (1999) postulują, że krzywdzenie psychiczne to jedyny typ krzywdzenia (uwzględniając tu zaniedbywanie oraz krzywdzenie fizyczne i seksualne), który wywiera istotny wpływ na zaburzone postawy żywieniowe młodych kobiet. Mullen i wsp. (1996) potwierdzają, że krzywdzenie emocjonalne częściej niż inne formy krzywdzenia prowadzi do zaburzeń łaknienia. Przeprowadzony przez Kent i Wallera (2000) przegląd literatury dotyczącej krzywdzenia psychicznego i zaburzeń odżywiania ujawnił związek pomiędzy krzywdzeniem emocjonalnym w dzieciństwie a psychopatologiami żywieniowymi, szczególnie silnie korelującymi z obniżoną w wyniku krzywdzenia samooceną.

Konsekwencje krzywdzenia emocjonalnego analizuje się obecnie na wielu etapach rozwoju dziecka. Dzieci krzywdzone psychicznie charakteryzuje podwyższony poziom agresji, gniewu, frustracji i kontroli ego oraz obniżona odporność ego w porówna-

niu z dziećmi niekrzywdzonymi (Farber, Egeland 1987; Manly, Kim, Rogosch, Cichetti 2001). W przypadku dzieci starszych i młodzieży problemy wynikające z krzywdzenia psychicznego to między innymi odrzucenie społeczne, uzależnienia, trudności w nauce, kłopoty z koncentracją, zachowania problemowe i młodociana przestępczość (Gagne 1995; Solomon, Serres 1999). Studenci, którzy doświadczyli w przeszłości krzywdzenia emocjonalnego istotnie częściej doświadczają silnego stresu i zaburzeń psychicznych (zaburzenia obsesyjno-kompulsywne, depresja, zaburzenia lękowe), częściej też postrzegają

siebie jako smutnych, agresywnych, bezwartościowych i słabiej niż grupa kontrolna radzą sobie w relacjach międzyludzkich (Rich, Gingersich, Rosen 1997; Morimoto, Sharma 2004). W wieku dorosłym osoby krzywdzone emocjonalnie w dzieciństwie borykają się z problemami, takimi jak: depresja, somatyzacja, zaburzenia odżywiania, próby samobójcze, lęki, niska samoocena, trudności interpersonalne i seksualne, większa skłonność do uzależnień oraz zaburzenia psychiatryczne (Gross, Keller 1992; Gagne 1995; Hoglund, Nicholas 1995; Mullen i wsp. 1996; Moran, Vuchinich, Hall 2004).

8. Wpływ krzywdzenia emocjonalnego na rozwój poznawczy i osiągnięcia w nauce

Obserwacje dotyczące niekorzystnego wpływu krzywdzenia emocjonalnego na funkcjonowanie poznawcze i naukę szkolną zajmują w literaturze badawczej niezwykle dużo miejsca. Ewidentnie utrudnione jest nabywanie podstawowych umiejętności (w szczególności deficyty dotyczące czytania, nauki języka i matematyki). Dzieci krzywdzone psychicznie często zmagają się z niemożnością przystosowania do wymogów środowiska szkolnego stawiającego przed nimi zadania oparte na umiejętnościach kognitywnych (Kurtz, Gaudin, Wodarski, Howing 1993; Oates 1996). Dzieci zaniebawane emocjonalnie i fizycznie są pozbawione pewności siebie, umiejętności koncentracji i umiejętności społecznych warunkujących sukces w szkole i udane nawiązywanie relacji.

Nastoletnie ofiary krzywdzenia emocjonalnego cechuje niski poziom osiągnięć akademickich i zawodowych oraz niewielkie aspiracje. Częstsze są u nich zachowania destrukcyjne i problemy z dyscypliną, częściej też powtarzają klasę (Kelly, Thornberry, Smith 1997), są zawieszani w prawach ucznia i kończą szkołę bez żadnych kwalifikacji, przez co

ograniczają sobie możliwości późniejszego zatrudnienia i zarabkowania oraz zmniejszają szanse na bezpieczeństwo finansowe.

Wpływ zaniebawania dziecka na jego późniejszy rozwój jest generalnie zauważalny, ale to konsekwencje zaniebawania emocjonalnego oddziałują najsilniej i najbardziej długotrwale, decydując o przystosowaniu dziecka do rodziny, rówieśników i nauczycieli, kształtując wyniki w nauce i umiejętności rozwiązywania problemów. Dzieci zaniebawane emocjonalnie borykają się z problemami behawioralnymi i zaburzeniami zachowania, nie potrafią funkcjonować w relacjach społecznych, a ich poziom kompetencji jest generalnie niższy. Wyróżniają się spośród rówieśników obniżoną samooceną, brakiem pewności siebie, ogólnym smutkiem, słabymi wynikami w szkole i pozbawionym bezpieczeństwem wzorcem przywiązania do rodziców lub opiekunów (Erickson i wsp. 1989). Na ogół zachowują się pasywnie, wykazują niektóre cechy wyuczonej bezsilności, ale wybuchy złości i nieposłuszeństwa także im się zdarzają. Niektórzy badacze sugerują, że zaniebawanie emocjonalne silniej oddziałuje na dzieci młodsze, ponieważ

dla dorastającej młodzieży opiekunowie są w mniejszym stopniu wyłącznym źródłem wsparcia emocjonalnego i pozytywnej uwagi. Tym niemniej, porzucane starsze dzie-

ci i nastolatki, dosłownie wyrzucane z rodzinnego domu, to coraz większa i niepokojąca grupa w populacji dzieci emocjonalnie krzywdzonych i zaniedbywanych.

9. Wpływ na funkcjonowanie społeczne i zachowanie

Krzywdzenie emocjonalne może znacząco upośledzać zdolność jednostki do radzenia sobie z trudnościami emocjonalnymi i stresującymi sytuacjami czy umiejętność rozwiązywania problemów (Shields, Cicchetti, Ryan 1994). Z krzywdą emocjonalną doznaną w dzieciństwie wiąże się wiele problemów na płaszczyźnie społecznej i behawioralnej; niektóre z nich stają się bardziej widoczne w miarę rozwoju dziecka, w szczególności w wieku dojrzewania. Wśród nastolatków, ofiary krzywdzenia psychicznego znacznie częściej deklarują stosowanie narkotyków czy picie alkoholu (Widom, White 1997). Dzieci krzywdzone emocjonalnie są też bardziej zagrożone wagarowaniem i ucieczkami z domu (Manion, Wilson 1995); niezmiennie wyka-

zują też większą częstość angażowania się w zachowania przestępcze, począwszy od drobnych wykroczeń po przemocowe zachowania antyspołeczne związane z pozbawieniem wolności i wyrokiem skazującym (Kelly, Thornberry, Smith 1997). Odsetek nastoletnich matek jest szczególnie wysoki w grupie dziewcząt, które padły ofiarą krzywdzenia psychicznego (częstość rzędu 52%, w porównaniu z 34% w niekrzywdzonej grupie kontrolnej). Duża część zachowań problemowych to przejaw lub bezpośredni objaw krzywdzenia doświadczanego obecnie lub w przeszłości. Zachowania takie mogą pełnić rolę mechanizmów radzenia sobie z traumą lub szkodliwym oddziaływaniem krzywdzenia na samoocenę i pewność siebie (Iwaniec 2004).

10. Problemy interpersonalne i zaburzenia zdrowia psychicznego

W kilku badaniach wykazano, że krzywdzenie psychiczne w wywiadzie jest czynnikiem predykcyjnym dla rozwoju zaburzeń zdrowia psychicznego, w tym problemów z obniżeniem nastroju, poczuciem beznadziei i niskiej samooceny (np. Brown, Cohen, Johnson, Smailes 1999; Toth, Manly, Cicchetti 1992). Krzywdzenie emocjonalne, przyjmujące formę krytycyzmu rodziców i werbalnej wrogości, wydaje się mieć szczególnie silny wpływ na powstawanie trudności z przystosowaniem. Dzieci i młodzi ludzie internalizują krytyczne uwagi krzywdzącego opiekuna i zaczynają wierzyć, że są źle i bezwartościowe. Na tym fundamencie w wieku dorosłym rozwijają się problemy z niską samooceną i zaburzeniami

nastroju. Ofiary takiego krzywdzenia nie potrafią nawiązywać relacji, izolują się od rówieśników, są pasywne i wycofane (Doyle 1997). W porównaniu z innymi postaciami krzywdzenia (np. wykorzystywaniem seksualnym i/lub krzywdzeniem fizycznym), maltretowanie psychiczne zdaje się wywierać bardziej szkodliwy wpływ na umiejętności przystosowania; jest to też silniejszy czynnik predykcyjny dla zaburzeń zdrowia psychicznego, w szczególności u kobiet (McGee, Wolfe, Wilson 1997).

Dzieci i młodzi ludzie, którzy doznali krzywdzenia emocjonalnego tracą wiarę w dostępność opiekuna i jego reakcję. Z potrzebami emocjonalnymi radzą sobie, budu-

jąc wzorce przywiązania pozbawione bezpieczeństwa. Umiejętności kognitywne i emocjonalne dziecka są często niewystarczająco rozwinięte, aby poradzić sobie ze sprzecznościami modelu opieki łączącego ochronę i krzywdzenie (Crittenden 1988; Tomison, Tucci 1997). Opiekun (a co za tym idzie — pozostali dorośli) to z jednej strony osoba, którą można kochać, z drugiej — osoba odrzucająca i niegodna zaufania. Relacje z innymi stanowią równocześnie źródło przyjemności i bólu emocjonalnego (Bowlby 1973; Doyle 2001). Doświadczenie tak paradoksalnego i nieprzewidywalnego rodzicielstwa odbiera dziecku pewność, ogranicza jego umiejęt-

ność ekspresji uczuć, utrudnia radzenie sobie z emocjami i stresującymi sytuacjami oraz nie pozwala zrozumieć otoczenia.

Krzywdzenie emocjonalne zwiększa też ryzyko, że dziecko nie będzie potrafiło tworzyć pozytywnych relacji z innymi. Ofiary krzywdzenia mają tendencję do wybierania relacji i sytuacji społecznych, które replikują i potwierdzają doznana krzywdę (Bowlby 1973). Dorośli, którzy w dzieciństwie byli krzywdzeni psychicznie częściej mają problemy w relacjach z rówieśnikami i partnerami życiowymi; ich umiejętności wychowawcze są niedostateczne i często niewłaściwe; mają też trudności z empatią w stosunku do innych.

11. Podsumowanie

Długotrwałe, systematyczne emocjonalne krzywdzenie i zaniedbywanie dziecka może zaburzać jego rozwój społeczny, emocjonalny i poznawczy, zwiększając równocześnie podatność na odległe zaburzenia zdrowia psychicznego.

Kiedy na światło dzienne wychodzą podejrzenia dotyczące krzywdzenia emocjonalnego, kluczowe jest przeprowadzenie wszechstronnej oceny dziecka i rodziców, a w razie potrzeby wdrożenie odpowiedniej, celowanej interwencji. Od dawna wiadomo, że skuteczność interwencji jest największa, jeśli działania zostaną podjęte na możliwie wczesnym etapie życia dziecka. Podjęcie wczesnych działań, na zasadzie profilaktyki, wiąże się z lepszymi wynikami dziecka, na dłuższą metę okazuje się także tańsze i mniej bolesne dla wszystkich zaangażowanych osób. Konieczne jest jednak wyznaczenie limitu czasowego, w którym powinna nastąpić poprawa. Dziecko nie może w nieskończoność czekać na przemianę rodzica — wraz z wiekiem i dorastaniem dziecka rosną też jego problemy. Jeśli rodzice (niezależnie od przyczyny) nie są w stanie zaspokoić emocjonalnych i psychicznych potrzeb dziecka, odrzu-

cają wsparcie zmierzające do ograniczenia krzywdzenia, a natężenie krzywdzenia emocjonalnego jest duże, alternatywne rozwiązania powinny być wdrażane szybko i zdecydowanie. Dla przykładu: dziecko należy umieścić u dalszych krewnych lub przyjaciół albo rozważyć sądowe usunięcie dziecka z rodziny, aby zapewnić mu stabilność i ciągłość opieki na przyszłość.

Podjmując decyzje wpływające na życie dziecka, musimy jednak zachować daleko posuniętą ostrożność. Trzeba zadać sobie pytania: czy dziecko będzie szczęśliwsze w opiece zastępczej? czy zapewniłszy odpowiednio dobraną profesjonalną pomoc zaspokajającą potrzeby rodziców i dziecka? Badania dotyczące wsparcia dla rodzin wskazują, że świadczenia na rzecz dzieci w potrzebie nie zawsze realizowane są wystarczająco szybko i wystarczająco długo, aby rozwiązać złożone problemy związane z krzywdzeniem emocjonalnym. Większość rodziców kocha swoje dzieci i — o ile odpowiednia pomoc zostanie im zapewniona w odpowiednim czasie — można spodziewać się zmiany na lepsze. Są jednak rodzice, którzy nie są w stanie sprawować właści-

wej opieki rodzicielskiej. Ich dzieci podlegają stałemu krzywdzeniu emocjonalnemu i nie mają szansy w pełni rozwinąć swojego potencjału. Dla takich dzieci optymalnym rozwiązaniem jest usunięcie ich spod opieki rodziców, aby mogli odbudować swoje życie.

W takich okolicznościach decyzja poprzedzona szczegółową oceną jest nieodzowna, aby uniknąć negatywnego efektu kuli śnieżnej i ochronić dziecko przed cierpieniem.

Tłumaczenie: Anna Czajkowska–Błaziak

As opposed to sexual or physical abuse of children, for a long time emotional abuse failed to be recognized as an issue that would require prevention, reporting, assessment or intervention. Nowadays, however, there is a consensus that emotional abuse is more prevalent and more serious than previously believed. The article discusses key aspects of emotional abuse, such as: its definitions and typical features; scope of the problem; characteristics of perpetrators and victims, as well as short- and long-term effects of emotional child abuse.

Literatura

- American Professional Society on Abuse of Children (APSAC, 1995), *Guidelines for the Psychosocial Evaluation of Suspected Psychological Maltreatment in Children and Adolescents*, Chicago, IL: APSAC.
- Binggeli N.J., Hart S.N., Brassard M.R. (2001), *Psychological Maltreatment: A Study Guide*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Black D.A., Smith Slep A.M., Heyman R.E. (2001), *Risk factors for child psychological abuse*, *Aggression and Violent Behavior*, vol. 6 (2/3), s. 189–201.
- Bowlby J. (1973), *Attachment and Loss: Vol. 2. Separation: Anxiety and Anger*, London: Penguin.
- Brassard M.R., Germain R., Hart S.N. (1987), *Psychological Maltreatment of Children and Youth*, New York: Pergamon Press.
- Briere J., Runtz M. (1990), *Differential adult symptomatology associated with three types of child abuse histories*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 14, s. 357–364.
- Brown J., Cohen P., Johnson J.G., Smailes E.M. (1999), *Childhood abuse and neglect: Specificity of effects on adolescent and young adult depression and suicidality*, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, vol. 38, s. 1490–1496.
- Burnett B.T. (1993), *The psychological abuse of latency age children: a survey*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 17, s. 441–454.
- Cawson P., Wattam C., Brooker S., Kelly G. (2000), *Child Maltreatment in the United Kingdom: a Study of the Prevalence of Child Abuse and Neglect*, London: NSPCC.
- Cicchetti D., Toth S. (1995a), *Developmental Psychopathology and Disorders of Affect*, w: D. Cicchetti i D. Cohen (red.), *Developmental Psychopathology, Volume 2: Risk, Disorder, and Adaptation*, New York: John Wiley Sons, Inc., s. 369–420.
- Clarke A.M., Clarke D.B. (2000), *Early Experiences and the Life Path*, London: Jessica Kingsley Publishers.
- Crittenden P.M. (1988), *Family and dyadic patterns of functioning in maltreating families*, w: K. Browne, C. Davies, P. Stratton (red.), *Early Prediction and Prevention of Child Abuse*, Chichester: John Wiley & Sons.
- Department of Health, Home Office and Department for Education and Employment (1999), *Working together to safeguard children: a guide to interagency working to safeguard and promote the welfare of children*, London: The Stationary Office.

- DeRobertis E.M. (2004), *The impact of long-term psychological maltreatment by one's maternal figure: A study of the victim's perspective*, *Journal of Emotional Abuse*, vol. 4 (2), s. 27–51.
- Doyle C. (1997), *Emotional abuse of children: issues for intervention*, *Child Abuse Review*, vol. 6, s. 208–227.
- Doyle C. (2001), *Surviving and coping with emotional abuse in childhood*, *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, vol. 6 (3), s. 387–402.
- Egeland B., Erickson M. (1987), *Psychologically unavailable caregiving*, w: M.R. Brassard, R. Germain, S.N. Hart (red.), *Psychological Maltreatment of Children and Youth*, New York: Pergamon, s. 110–120.
- Egeland B., Sroufe L.A., Erickson M. (1983), *The developmental consequences of different patterns of maltreatment*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 7, s. 459–469.
- English D.J. (1998), *The extent and consequences of child maltreatment*, *The Future of Children*, vol. 8 (1), s. 39–53.
- Erickson M.F., Egeland R., Pianta R. (1989), *The effect of maltreatment on the development of young children*, w: D. Cicchetti, V. Carlson (red.), *Child Maltreatment: Theory and Research on the Causes and Consequences of Child Abuse and Neglect*, New York: Cambridge University Press, s. 647–684.
- Evans H. (2002), *Emotional Abuse*, NSPCC Information Briefings, www.nspcc.org.uk/inform.
- Farber E.A., Egeland B. (1987), *Invulnerability among abused and neglected children*, w: E.J. Anthony, B. Cohler (red.), *The Invulnerable Child*, New York: Guilford Press.
- Gagne M.H. (1995), *A Conceptual and Empirical Review on Psychological Violence Against Children*, *Les Cahiers d'Analyse du GRAVE*, vol. 2 (1), Montreal: Groupe de recherche et d'action sur la victimization des enfants.
- Garbarino F., Guttman E., Seeley J.W. (1986), *The Psychologically Battered Child*, San Francisco: Jossey Bass.
- Garbarino J., Eckenrode J., Bolger K. (1997), *The elusive crime of psychological maltreatment*, w: J. Garbarino, J. Eckenrode (red.), *Understanding Abusive Families: An Ecological Approach to Theory and Practice*, San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Glaser D. (2002), *Emotional abuse and neglect (psychological maltreatment): a conceptual framework*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 26, s. 697–714.
- Glaser D., Prior V. (1997), *Is the term child protection applicable to emotional abuse?*, *Child Abuse Review*, vol. 6 (5), s. 315–329.
- Glaser D., Prior V. (2002), *Predicting emotional abuse and neglect*, w: K. Browne, H. Hanks, P. Stratton, C. Hamilton (red.), *Early Prediction and Prevention of Child Abuse: A Handbook*, Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Gracia E. (1995), *Visible but unreported: A case for the 'not serious enough' cases of child maltreatment*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 19, s. 1083–1093.
- Gross A.B., Keller H.R. (1992), *Long-term consequences of childhood physical and psychological maltreatment*, *Aggressive Behaviour*, vol. 18 (3), s. 27–58.
- Hart S.N., Brassard M.R., Binggeli N.J., Davidson H.A. (2002), *Psychological maltreatment*, w: J. Myers, L. Berliner, J. Briere, C. Hendrix, C. Jenny, T. Reid (red.), *The APSAC Handbook on Child Maltreatment*, London: Sage.
- Hart S.N., Brassard M.R., Germain R.B. (1987), *Psychological maltreatment in education and schooling*, w: M. Brassard, R. Germain, S.N. Hart (red.), *Psychological Maltreatment of Children and Youth*, New York: Pergamon Press.

- Hart S.N., Brassard M.R., Karlson H.C. (1996), *Psychological maltreatment w: J. Briere, L. Berliner, J.A. Bulkley, C. Jenny, T. Reid (red.)*, *The APSAC Handbook on Child Maltreatment* (2nd Edition), Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hemenway D., Solnick S., Carter J. (1994), *Child-rearing violence*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 18 (12), s. 1011–1020.
- Hoglund C.L., Nicholas K.B. (1995), *Shame, guilt, and anger in college students exposed to abusive family environments*, *Journal of Family Violence*, vol. 10 (2), s. 141–157.
- Iwaniec D. (1995), *The Emotionally Abused and Neglected Child: Identification, Assessment and Intervention*, Chichester: John Wiley & Sons.
- Iwaniec, D. (1997), *Evaluating parent training for emotionally abusive and neglectful parents; comparing individual versus individual and group intervention*, *Research on Social Work Practice*, vol. 7 (3), s. 329–349.
- Iwaniec D. (2000), *From childhood to adulthood: A 20-year follow-up study of children who failed-to-thrive*, w: D. Iwaniec, M. Hill (red.), *Child Welfare Policy and Practice: Current Issues Emerging from Child Care Research*, London: Jessica Kingsley.
- Iwaniec D. (2003), *Identifying and dealing with emotional abuse and neglect*, *Child Care in Practice*, vol. 9 (1), s. 49–61.
- Iwaniec D. (2004), *Children Who Fail to Thrive: A Practice Guide*, Chichester: John Wiley & Sons, Ltd.
- Iwaniec D. (2006), *Emotionally Abused and Neglected Child: Identification, Assessment and Intervention* (2nd Ed.), Chichester: John Wiley & Sons, Ltd.
- Iwaniec D., Donaldson, T., Allweis, M. (2004), *The plight of neglected children – social work and judicial decision-making, and management of neglect cases*, *Child and Family Law Quarterly*, vol. 6 (4), s. 423–436.
- Iwaniec D., Herbert M. (1999), *Multi-dimensional approach to helping families who emotionally abuse their children*, *Children & Society*, vol. 13, s. 365–379.
- Iwaniec D., Herbert M., Sluckin A. (2002), *Helping emotionally abused and neglected children and abusive carers*, w: K. Browne, H. Hanks, P. Stratton, C. Hamilton (red.), *Early Prediction and Prevention of Child Abuse: A Handbook*, Chichester: John Wiley & Sons, Ltd.
- Kairys S.W., Johnson C.F., & the Committee on Child Abuse and Neglect (2002), *The psychological maltreatment of children – Technical report*, *Pediatrics*, vol. 109 (4), s. 1–3, www.pediatrics.org/cgi/content/full/109/4/e68
- Kavanagh C. (1982), *Emotional abuse and mental injury: a critique of the concept and recommendation for practice*, *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, vol. 21, s. 171–177.
- Kelly B., Thornberry T., Smith C. (1997), *In the wake of childhood maltreatment*, Washington, DC: National Institute of Justice.
- Kent A., Waller G. (2000), *Childhood emotional abuse and eating psychopathology*, *Clinical Psychology Review*, vol. 20 (7), s. 887–903.
- Kent A., Waller G., Dagnan D. (1999), *A greater role of emotional than physical or sexual abuse in predicting disordered eating attitudes: The role of mediating variables*, *International Journal of Eating Disorders*, vol. 25, s. 159–167.
- Kurtz P.D., Gaudin J.M., Wodarski J.S., Howing P.T. (1993), *Maltreatment and the school-aged child: School performance consequences*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 17 (5), s. 581–589.
- Lesnik-Oberstein M., Koers A.J., Cohen L. (1995), *Parental hostility and its sources in psychologically abusive mothers: a test of the three factor theory*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 19, s. 33–49.

- Malo C., Moreau J., Chamberland C., Leveille S., Roy C. (2004), *Psychological abuse of children and adults: Parental cognition, emotions and behaviours associated with the risk of psychological maltreatment of preschoolers*, *Journal of Emotional Abuse*, vol. 4 (2), s. 1–26.
- Manion I.G., Wilson S. (1995), *An Examination of the Association Between Histories of Maltreatment and Adolescent Risk Behaviours*, Catalogue No. H72-21/139-1995E, Ottawa: National Clearinghouse on Family Violence, Health Canada.
- McGee R.A., Wolfe D.A., Wilson A. (1997), *Multiple maltreatment experiences and adolescent behaviour problems: Adolescents' perspectives*, *Development and Psychopathology*, vol. 9, s. 131–149.
- Moran P.B., Vuchinich S., Hall N.K. (2004). Associations between types of maltreatment and substance use during adolescence. *Child Abuse and Neglect*, **28**, 565–574.
- Morimoto Y., Sharma A. (2004), *Long-term outcomes of verbal aggression: The role of protective factors*, *Journal of Emotional Abuse*, vol. 4 (2), s. 71–99.
- Mullen P.E., Martin J.L., Anderson J.C., Romans S.E., Herbison G.P. (1996), *The long-term impact of the physical, emotional, and sexual abuse of children: A community study*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 20, s. 7–21.
- Navarre E.L. (1987), *Psychological maltreatment: the core component of child abuse*, w: M.R. Brassard, R. Germain, S.N. Hart (red.), *Psychological Maltreatment of Children and Youth*, New York: Pergamon Press, s. 45–58.
- Ney P., Fung T., Wickett A.R. (1994), *The worst combinations of child abuse and neglect*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 18 (9), s. 705–714.
- O'Hagan K. (1995), *Emotional and psychological abuse: problems of definition*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 19 (4), s. 449–461.
- Oates R.K. (1996), *The Spectrum of Child Abuse: Assessment, Treatment, and Prevention*. New York: Brunner/Mazel Inc.
- Rich D.J., Gingersich K.J., Rosen I.A. (1997), *Childhood emotional abuse and associated psychopathology in college students*, *Journal of College Student Psychotherapy*, vol. 11, s. 13–28.
- Rodgers C.S., Lang A.J., Laffaye C., Satz L.E., Dresselhaus T.R., Stein M.B. (2004), *The impact of individual forms of childhood maltreatment on health behaviour*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 28, s. 575–586.
- Rorty M., Yager J., Rossotto M.A. (1994), *Childhood sexual, physical, and psychological abuse in bulimia nervosa*, *American Journal of Psychiatry*, vol. 151, s. 1122–1126.
- Shengold L. (1989) *Soul Murder: The Effects of Childhood Abuse and Deprivation*, London: Yale University Press.
- Shields A., Cicchetti D., Ryan R. (1994), *The development of emotional and behavioural self regulation and social competence among maltreated school-age children*, *Development and Psychopathology*, vol. 6, s. 57–75.
- Skuse D., Albanese A., Stanhope R., Gilmore J., Voss L. (1996), *A new stress-related syndrome of growth failure and hyperphagia in children associated with reversibility of growth-hormone insufficiency*, *Lancet*, vol. 348 (9024), s. 353–358.
- Sluckin A. (2000), *'Selective Mutism'*, w: J. Law, A. Parkinson, R. Pamhne (red.), *Communication difficulty in childhood*, Oxford: Ratcliffe Medical Press.
- Solomon C.R., Serres F. (1999), *Effects of parental verbal aggression on children's self-esteem and school marks*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 23, s. 339–351.
- Spillane–Grieco E. (2000), *From parent verbal abuse to teenage physical aggression?*, *Child and Adolescents Social Work Journal*, vol. 17, s. 411–430.

- Thoburn J., Wilding J., Watson J. (2000), *Family Support in Cases of Emotional Maltreatment and Neglect*, London: The Stationery Office.
- Thornberry R.P., Ireland T.O., Smith C.A. (2001), *The importance of timing: The varying impact of childhood and adolescent maltreatment on multiple problem outcomes*, *Development and Psychopathology*, vol. 13, s. 957–979.
- Tomison A.M., Tucci J. (1997), *Emotional Abuse: the hidden form of maltreatment. Issues in Child Abuse Prevention*, No. 8, Melbourne: National Child Protection Clearinghouse. www.aifs.org.au/nch/issues8.html
- Toth S.L., Manly J.T., Cicchetti D. (1992), *Child Maltreatment and Vulnerability to Depression*, *Development and Psychopathology*, vol. 4, s. 97–112.
- Trocme N.M., MacLaurin B.J., Fallon B.A., Daciuk J.F., Tourigny M., Billingsley D.A. (2001), *Canadian incidence study of reported child abuse and neglect: methodology*, *Can. J. Public Health*, vol. 92 (4), s. 259–263.
- Vachss A. (1994, August 28), *You carry the cure in your own heart*, *Parade Magazine*.
- Widom C.S., White, H.R (1997), *Problem behaviours in abused and neglected children grown up: Prevalence and co-occurrence of substance abuse, crime and violence*, *Criminal Behaviour and Mental Health*, vol. 7, s. 287–310.

O AUTORZE

PROF. DOROTA IWANIEC to specjalistka w dziedzinie terapii dzieci i młodzieży. Absolwentka psychologii na Uniwersytecie Jagiellońskim, doktoryzowała się w 1983 r. w School of Social Work University of Leicester. Autorka cenionych książek i ponad 100 artykułów naukowych. Laureatka nagrody Woman of Science z 2005 r. Prowadziła badania związane z ochroną dziecka, problemami emocjonalnymi i behawioralnymi dzieci i młodzieży oraz rodzicielstwem.